

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 67 – 73

**SOME UNDISCOVERED ANCIENT
TURKIC WRITTEN MONUMENTS
IN KAZAKHSTAN, MONGOLIA, RUSSIA AND CHINA**

Napil Bazylkhan

Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymanov, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: napilbaz@gmail.com

Keywords: turkology, ancient Turkic writing, written records, textual, ancient Turkic archeology, memorial complexes, finds, Kazakhstan, Mongolia, Russia, China Abstract:

Abstract. The article deals with ancient Turkic writing monuments that have been found recently in Kazakhstan (areas of Urdzhar, Ertish, Ilek, Tanbaly, Koystubek, Akterek, Kulzhabasy and Kotyr), Mongolia Olon nuuryn həndy, Zhargalant Khairkhan, Dongoyn shiree, Hoyer havchig uul, Dalbyn Had, Zaamaryn shoroon Dov, Russia, Irkutsk region, the reservoir "Bratsk", in China, in the city of Xi'an 1985-2013 biennium. The author presents his own interpretation of some texts. Some sites require additional textual analysis. Found old Turkic inscriptions give us more information and other social position of the Turks. As well as evidence of the spread of these regions and the high literacy rate of ancient Turkic period from Hagan, the rulers and the Bolsheviks, as well as ordinary people are using ancient Turkic writing (Bitik). Of particular interest of researchers is a unique musical instrument from the found ancient texts.

УДК 94(574).951.959.

**ҚАЗАҚСТАН, МОНГОЛИЯ, РЕСЕЙ, ҚЫТАЙ АУМАҒЫНДА
ЖАНАДАН ТАБЫЛҒАН ҚӨНЕ ТҮРІК БІТІК МӘТИНДІ
КЕЙБІР ЕСКЕРТКІШТЕР ТУРАЛЫ**

Напил Базылхан

ҚР БФМ ФК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: түріктану, түрік бітіктану, жазба ескерткіштер, мәтінтану, түрік археологиясы, түрік ғұрыптық кешендері, Қазақстан, Монголия, Ресей, Қытай.

Аннотация. Макалада соңғы кездері (2008-2015жж.) Қазақстан, Монголия, Ресей, Қытайда жанадан табылып анықталынған қөне түрік бітік жазулы мәтіндері, олардың оқылымдары жайында автордың пікірлері бағындалған. Онда Қазақстанның Баянжүрек, Қаратебе, Құлжабасы, Актерек, Кемер, Котыр, Монголияның Олон нуурын хөндій, Жаргалант хайрхан, Донгойн ширээ, Хоер хавчиг уул, Даңтын хад, Заамарын шороон дов сынды жерлерінен, Ресейдің Иркутск облысы "Братск" су қоймасынан, Қытайдың Сиань қаласынан табылып анықталған қөне түрік дәүірінің жазба мәтіндері қамтылды. Атальыш ескерткіштердің мәтіндік нұсқалары бізге тарихи жана фактілерді көрсетіп, сол замандар жайында тың ғылыми тұжъындар жасауға мүмкіндік беріп отыр. Бұл ескерткіштер байырғы түріктер өз жазуын жақсы менгергендігін, қаған, ыабғұ, билік иелері сынды бектерінен бастап қарапайым қара халыққа дейін төлтума түрік бітік жазуын жақсы білгендігін, олар заманында өте сауатты болғандығының тағы бір бұлтарпас дәлелдері болып саналады. Атальыш ескерткіштердің ішінде қөне түрік бітік мәтінде музыкалық аспапты айрықша атағанымыз дұрыс және бұл тенденсі жоқ бірегейі жәдігер зерттеушілердің назарын ерекше аударып келеді, ол туралы әлі де жан жақты зерттеулер қажет.

Орталық Азияда, 2008-2015 жылдары көне түрік дәуірінің бірсыптыра жазулары мен мәтіндері анықталынып, жаңадан табылды. Олардың ішінде қазіргі Монголия, Ресей, КХР жерлерінде табылған ескерткіштер туралы ерекше айтқанымыз абыз. Аталмыш ескерткіштері жайында біз өзіміздің пікірімізді ұсынып отырмыз.

"Олон нуурын хөндий" ғұрыптық кешені барықтағы көне түрік бітік мәтіні. Монголия FA Археология институтының ғылыми іссапары бойынша доктор, профессор Довдойн Баяр, ғылыми қызметкерлер Р.Мөнхтулга, С.Хүрэлсүх, «Эксплор Монголия» компаниясының қызметкери Ю.Батсуурь, 2008 жылы маусымның 12-16 күндері Баянхонгор аймағы Галуут сұмыны Ямаатын булаг, Галуут сұмыны Олон нуурын хөндий алқабының «Чандманийн тасархай» деген жерлерде аталмыш кешенде зерттеу жүргізді. «Олон нуурын хөндий» ғұрыптық кешені сандықтасы қапталындағы көне түрік мәтіні (Р. Мөнхтулганың окуы бойынша): 1.Мәтіннің транскрипциясы:

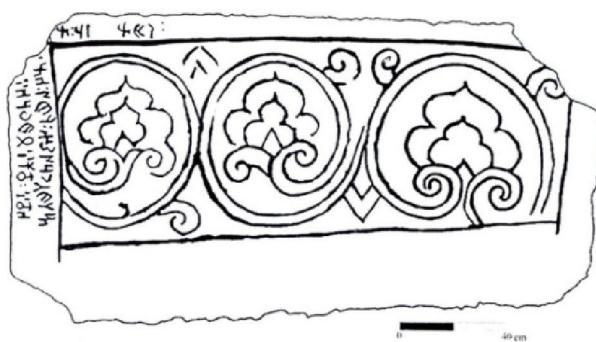
[1] En Elig Čur öncin: kegū: qaz-[yanṭim] - Ен Елік Чұр өш кегін алдым

[2] qatīy: tasīy: ebig barqīy toqītdim - «қатты»-сын (тізбек балбалын), тасын, үйін барығын жасадым

[3] -umiz- // -sar: az -umiz- // -sar: az

2. Мәтіннің транскрипциясы:

...rknč... - ...ерікті...[1].

Олон нуурын хөндий. Көне түрік ғұрыптық кешені барықтың қапталындағы мәтін.

Монголия, Баянхонгор аймағы, Галуут сұмыны

(Довдойн Баяр, Р.Мөнхтулга, С.Хүрэлсүх, 2008 ж.)

"Жаргалант хайрхан" музыкалық аспаптағы көне түрік мәтіні. Монголия , Ховд аймағы, Манхан сұмыны Жаргалант хайрхан тауының «Өмнөхийн аман» деген байырғы жартастағы жерлеу орнынан 2008 жылы табылған. Археологиялық зерттеулерін Ц.Төрбат жетекшілік еткен топ атқарған [2]. Көне түрік бітік мәтінді мұндан музыкалық аспап алғаш рет анықтанылып отыр. Монголия, Германия ғалымдары осы аспапты адырнаға ұқсас деп жаңғыртпасын жасаған еді. Мәтіндік зерттеулерін бірсыптыра ғалымдар жүргізді, оның ішінде 5-нші жолдың мәтінін Питер Циме : "ueriz čur ant etdimiz -Йепіз Чөр ант еттік", [3], Қ.Сартқожа : "župar kүү čore sebit idmis - Жұпар күй әүені бізді сүйіспеншілікке белейді" [4], Н.Базылхан: "ürinçüge bitidim -сыйынып жаздым" [5. 164-171], Ц.Баттулга [6. 170-179] сынды ғалымдар жасаған. Осы орайда Германияда жүргізілген консервациядан кейін аспаптың толық мәтінін монгол түркологы Ц.Баттулга жасаған болатын, оның мәтіндік зерттеуін беріп отырмыз: Мәтін жолдары:

1. yaylγ- әүенді
2. qadīnč- жырлау
3. sū ergüši ineli- сұсты ? күші атағы
4. yay oγil- Йайа Оғыл
5. yip adar čure bitidim - жіп (ішекті) тартушы Чүре жаздым мен
6. qad sebči ayu beriŋ a! ker ažiqsiz ayu berti - жырлаушы (жыршы) сөзбен айтып берін! Қалпын жоғалтпай айтып берді.

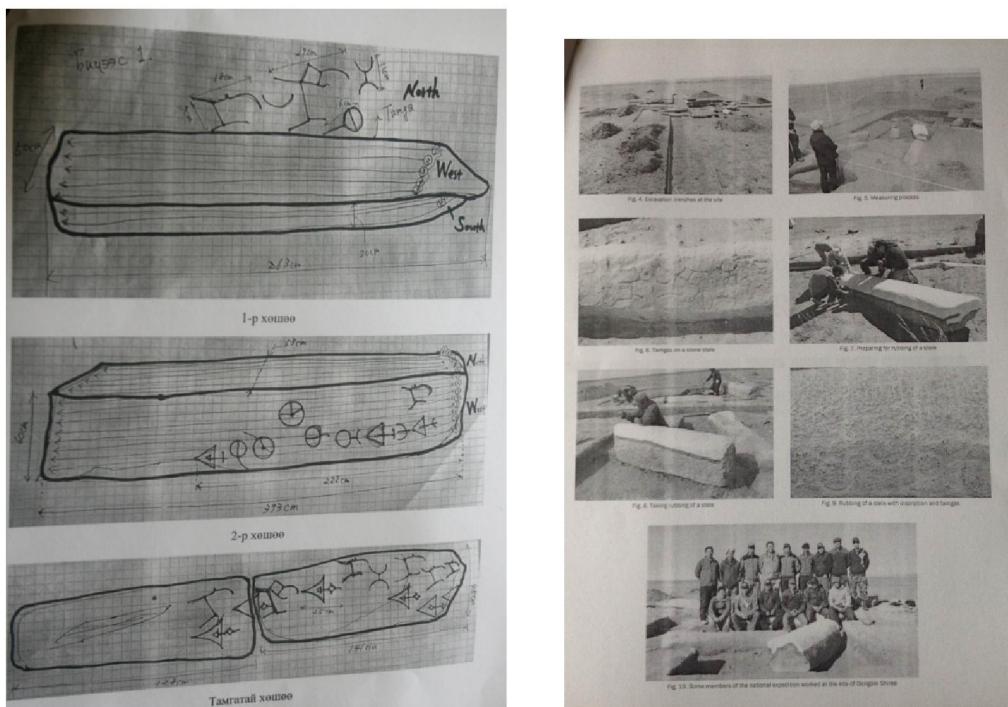
Бұл көне түріктердің танғажайып мұрага байланысты әлі де ғылыми зерттеулер жасау қажеттілігін, тіпті бұл музыкалық қандай аспап түрі деген мәселеде шешілмеген. Ол жайында бірізді ұсыныстар әлі де жасалынбағандығын, көне түрік бітік мәтінді тағы да талдаң оку, сараптау керектігін ескертеміз.

"Донгойн ширээ" ғұрыптық кешені көне түрік мәтіні мен таңбалары. Монголияның Сүхбаатыр аймағы Түвшинширээ сұмыны, Дэлгэрхаан тауы "Донгойн ширээ" деген жерден көне түрік дәуірінің ғұрыптық кешені 2010 ж. Монголия мемлекеттік университеттінің Археология антропология факультеттінің ғалымдары тарапынан анықталынған [7], 2011 ж. Монголия YFA-ның Археология институтының директоры Д.Цэвээндорж жетекшілік еткен экспедициясы қазба зерттеулерін жүргізген [8]. Онда 3 ұстын тасқа көне түрік бітік мәтінді 72 жол, 3857 таңба-әріп, 1193 сөз қашалған. Сонымен катар 80-нен астам таңбалар қашалғанын, оның ішінде көне түріктердің қаған әүлетінң «қасқыр ашина» таңбасы да бар. Мәтіндерінде: «ebim -үйім, begim-бегім, jerim - жерім » деген сөздер көп рет қайталанған. Мәтіндердің толық зерттеу әлі жарияланған жок.

Көне түрік дәуірінің музикалық аспабы.

Шанағы мен мойын тұсында көне түрік бітік жазулы б жол мәтін бар.
(Törbat, Batsükh, Jan, Höllmann, Zieme, 2009ж; Төрбат, Батсүх, Батбаяр, Баярхүү, 2009ж.)

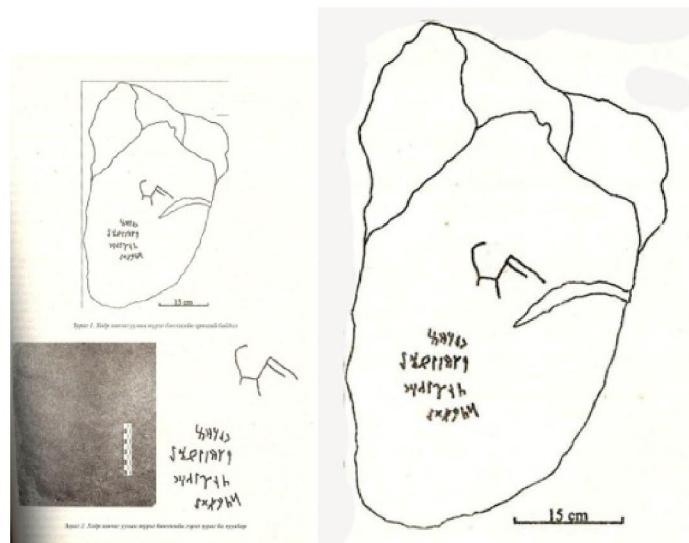

"Донгойн ширээ" тұрыптық кепені көне түрік мәтіндікене таңбалы үстынтастары.

Монголия Археология институтының экспедициясы. Монголия, 2011 ж.

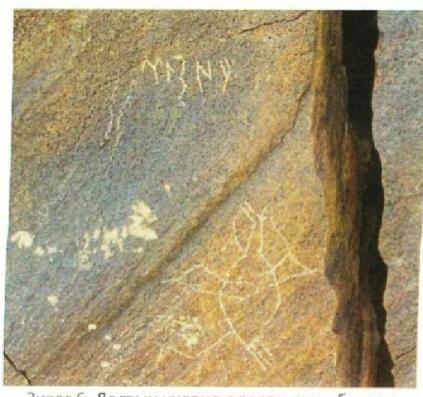
(Р.Мөнхтулга бойынша)

"Хоер хавчиг уул" тауындағы көне түрік мәтіні. Монголия Архангай аймағы Их тамир сұмыны "Хоер хавчиг уул" тауынан Монголия Монако бірлескен экспедициясының 2008 ж. зерттеулері барысында анықталынып, мәтінін: Teñri qayan ara Ötükende jelmiš ebiye olurmiš - Тәнірі қаған ортаңғы Өтүкенде жайлайуында отырыпты деп оқыған [9]. Бұл мәтіннің сырба суреті бойынша, біздің пікірімізше: **Ötükende Teñri qayan jelmiš ebiye olurmaz** - "Өтүкенде Тәнірі қаған атпен шауып, үйінде отыра алмады" деген мәнді болу керек.

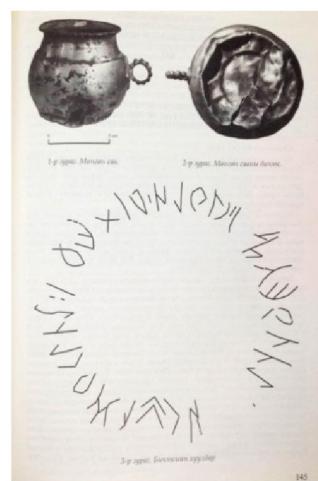

"Хоер хавчиг уул" тауындағы көне түрік мәтін (Ж. Гантулга, Ч. Ереөл-эрдэнэ, Ж. Магайл, К. Салисис, 2008)

"Далтын хад" көне түрік мәтіні. Монголия, Баян хонгор аймағы, Бөмбөгөр сұмыны Далтын хад жартасында 2012 ж. монгол ғалымдары М.Эрдэнэ, Ц.Баттулга тауып анықтаған. Мәтіні: **künčir** - Көңчір (есім атаяу) [10].

Зураг б. Далтын үуланд олдсон рүни бичеэс

"Далтын хад" жартастагы көне түрік мәтін
(М.Эрдэнэ, Ц.Баттулга, 2012)

"Заамарын шороон дов" ғұрыптық кешені күміс тостағандагы көне түрік мәтіні. Өлшемі: 7,5x8 см
(Т.Осава, К. Сузуки, Г.Лхундэв, 2011)

"Заамарын шороон дов" ғұрыптық кешені күміс тостағандагы көне түрік мәтіні. Монголия Төв аймағы Заамар сұмыны "Шороон дов" деген ғұрыптық кешенінде 2009 ж Монголия, Ресей археологтары археологиялық қазбалар жүргізген. Қазба аумағы көмілтеген топырақтан жергілікті Б.Бандыхүү деген азamat тауып алған күміс тостағандагы көне түрік мәтінін Монголия УФА Археология институты, Жапония Осава және Васэда университетінің "Бичеэс-3" жобасының ғалымдары 2010 ж. анықтаған болатын. Жапон ғалымы Такаши Осаваның зерттеуі бойынша көне түрік бітік жазулы мәтіні: «*qutluq boluq a: Sebegdeş-ay : qibiliy enlig boluq a-* «Сізде құт болсын! Себидеш-ай! Жаратушының жақсы көnlі мен сүйіспеншілігі болсын!» [11].

Біздің талдауымыз бойынша мәтін: *qutluq bol aja: sebegdeş ay : qibiliy enlig bol aja* > «құтты бол! анғар! сүйкімдес (Ай?), берекелі қарапайым бол, анғар!» .

Қысқаша қорыта айтқанда, Монголияда 2008-2015 жылдары анықталынған көне түрік бітік жазулы бірсыптыра мәтіндер бізге жаңа тарихи деректерді әкелеп отыр, сол замандар туралы тың тұыжырымдар жасауға мүмкіндік беріп отыр. Жақын келешекте тағы көптеген мәтіндер, ескерткіштер табылатындығында күмәніміз жоқ, олар, байыргы түріктер өз жазуын жақсы менгерген қаған, бектерден бастап кара халыққа дейін өте сауатты болғандығының тағы бір бұлтарпас дәлелі.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Базылхан Н. Древнетюркские письменные памятники Казахстана //«Түркология».- №5-6 (37-38), қыркүйек-желтоқсан.- Түркістан, 2008. -117-122-бб.
- [2] Bazylkhan N. Kazakistan'da yeniden bulunan gök türk yazitlari hakkında // Türkologiya. Beynolxalq elmi jurnal. -Baki, 2015.-№4. -5-13.
- [3] Базылхан Н. Орталық Азияда жаңадан табылған көне түрік бітік жазулы кейбір ескерткіштер туралы // "Түркі жазбалары мен мәдениеті күндөрі" шарасы аясында өткізілген "Қазақ хандығы мен түркілердің рухани мәдениеті: тіл және тарих" атты республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы.- Тараз, 21 мамыр, 2015.-77-79.
- [4] Bazylkhan N. Kazakistan'da yeniden bulunan Göktürk yazitları hakkında // VIII Uluslararası Turkoloji Kongresi, 30 Eylul-04 Ekim 2013 -İstanbul. Bildiri kitabı I. Yayına hazırlayanlar: Prof. Dr. Mustafa Ozkan, Doc.Dr. Enfel Dogan . -İstanbul Universitesi yayın No. : 5197.Istanbul, 2014. - 195-205.
- [5] Базылхан Н. Древнетюркские надписи с территории Казахстана // Российская тюркология, 2014. т.№ 2.-С.95-105
- [6] Базылхан Н. Древнетюркские письменные памятники Казахстана (памятники обнаруженные в 1985-2013гг.) // «Әлемдік жаһанданудағы түркі өркениеті: мыңжылдықтар сабактастыры»: халықар. Ғылыми-практикалық конференция материалдар жинағы.-«Түркская цивилизация в эпоху глобализации: взаимосвязь тысячелетий».: сбор мат. междунар. науч.-практ.конф. -Тараз, 16-17 мамыр, 2014ж. –Тараз, 16-17 мая, 2014г. -53-62.
- [7] Самапев З. Жетісу жартас сүреттері. Баянжүрек. -Астана. Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы.- 2012.-240б.
- [8] Смагулов Е.А. Продолжение исследования стратиграфии древнего Саурана // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2008 жылғы Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. –Алматы, 2009. Қазақ және орыс тілдерінде. -204-209 бб.
- [9] Рогожинский А.Е. Новые находки памятников древнетюркской эпиграфики и монументального искусства на юге и востоке Казахстана // Рольnomадов в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения Н.Э. Масанова: Сб.мат-лов Межд. Науч. Конф.-Алматы:Print-S, 2010.- 333 с.
- [10] Кызласов И.Л. Прочтение рунической надписи урочища Актерек // Рольномадов в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения Н.Э. Масанова: Сб.мат-лов Межд. Науч. Конф.-Алматы:Print-S, 2010.- С.345-346.
- [11] Базылхан Н., Железняков Б.А., Хермани Л., Жамбулатов К. - Нахodka памятника древнетюркской письменности в горах Кульжабасы (предварительное чтение) // V халықаралық түркология конгресі: мәдени ықпалдастық және өркениеттер бірлігі» баяндамалар жинағы. -Түркістан;: Қ.А. Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрк университеті, 2013.- 664-669.
- [12] Баяр Д., Мөнхтула Р., Хүрэлсүх С. Олон нуурын хөндийн дурсгал // Шинжләх ухааны академийн мәддә. – Улаанбаатар, 2008, № 2 , - 108-117 тал.
- [13] Төрбат Ц., Батсүх Д., Батбаяр Т., Баярхүү Н. Монгол Алтайгаас илэрсэн хадны оршуулгууд (урьдчилсан үр дун) // Археологийн судылал. Studia Archaeologica. Tomus (VI) XXVI. Fasciculus.1-22. –Улаанбаатар, 2008.- 274-292.
- [14] Törbat Tsagaan, Batsükh Dumbüree, Jan Bemmann, Höllmann Thomas O., Zieme Peter - A rock tomb of the ancient Turkic period in the Zhargalant Khairkhan mountains, Khovd aimag, with oldest preserved horse-head fiddle in Mongolia - A preliminary report // Current Archaeological research in Mongolia. Papres from the First International Conference on “Archaeological research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007. Edited by Jan Bemmann, Hermann Parzinger, Ernst Pohl, Damdinshuren Tseveendorzh. Vor-und Frühgeschichtliche Archäologie Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn. Bonn Contributions to Asian Archaeology. 2009. Volume 4. – pp. 365-383.
- [15] Old.Abai.Kz. <http://old.abai.kz/content/karzhaubai-sartkozhayly-atadombyra>
- [16] Базылхан Н. Көне түрік дауірінің музыкалық аспабындағы (қобызындағы) мәтін: тарихи-деректанулық алғашқы тақдау // Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары. I (А-Й). IIIЫбраевтың редакциясымен. - Астана, 2011. -482 б.
- [17] Талын мортоң дайчының өв соел. VII-XIV зунын Монголын хадны оршуулғын шиімдәр хәрәгләгендәхүн. Каталоги. -Улаанбаатар, 2014.-304.
- [18] "Дорнод Монгол" төслийн хүрээнд түйцүтгэсэн археологийн хээрийн судалаа(2010) // MJAAF.Vol.6, No.I (365).December, 2010.-Улаанбаатар, 176-216.
- [19] Мөнхтулга Р., Болорбат Ц., Энхтөр А., Буюнхипил А. Донгойн ширээн дурсгалын малтан судалсан ив. -Улаанбаатар, 2014.-32.
- [20] Гантулга Ж., Ереөл-эрдэн Ч., Магайл Ж., Салисис К. Хоер хавчит уулын түрэг бичээс // Acta Historica Mongolici.Tomus XI, Fasc. 14. -Улаанбаатар, 2009.-110-112.
- [21] Эрдэнэ М., Баттулга Ц. Дағтын хадны зураг, этний бичээс // Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology. Vol.7, №1 (378): -Улаанбаатар, 2012. -62-70.
- [22] Осава Т., Сузукি К., Лхүндэв Г. Заамарын широон довоос олдсон мөнгөн сав дээрх руни бичээс // Studia Archaeologica. Tomus XXX, Fasc. 1-14. -Улаанбаатар, 2011.- 139-145-т.
- [23] Kubarev Gleb V. A Runic Inscription on a Silver Vessel from the Bratsk Reservoir // STUDIEN ZUR SPRACHE, GESCHICHTE UND KULTUR DER TÜRKVÖLKER. Herausgegeben von Pál Fodor, György Hazai, Barbara Kellner-Heinkele, Simone-Christiane Raschmann . Band 21 . Irina Nevskaya / Marcel Erdal (eds.). Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altai Corpus. 2015 by Klaus Schwarz Verlag GmbH First Edition Producer: J2P Berlin Printed in Hungary. - 55-63.
- [24] Alyilmaz C. Karı Cor Tegin yazılı // Teke. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi /Sayı: 2/2 2013. Türkiye. Erzurum.-s.1-61.
- [25] Ошан Ж. Қары чор тегін эпитафиялық ескерткіш мәтіні және оған қатысты тарихи мағлұматтар // Отан тарихы. 2013, №4(64) -50-57.

REFERENCES

- [1] Bazylkhan N. Drevneturkskie pismennye pamiatniki Kazakhstana. *Turkologia*, №5-6 (37-38), қыркүйек-zheltoksan.-Tyrkistan, **2008**, 117-122 (in Russ.)
- [2] Bazylkhan N. Kazakistan'da yeniden bulunan gök türk yazitlari hakkında, *Türkologiya*. Beynəlxalq elmi jurnal. -Baki, №4, **2015**, 5-13 (in Turksh.)
- [3] Bazylkhan N. Ortalyk Aziada zhanadan tabylgan kone turik bitik zhazuly keibir eskertkishter turaly. *Turki zhazbalary men mədenieti kynderi sharasy aiasynda otkizilgen*, *Kazaq khandyzy men tyrkilerdiq rukhani mədenieti: til zhəne tarikh atty respublikalyq əlyymi-praktikalıq konferentsiyanıq materialdar zhinazy*.- Taraz, 21 mamyr, **2015**,77-79 (in Kaz.).
- [4] Bazylkhan N. Kazakistan'da yeniden bulunan Göktürk yazıtları hakkında. *VIII Uluslararası Turkoloji Kongresi, 30 Eylül-04 Ekim 2013 -İstanbul. Bildiri kitabı I.* Yayına hazırlayanlar: Prof. Dr. Mustafa Ozkan, Doc.Dr. Enfel Dogan . -İstanbul Universitesi yayın No. : 5197 . Istanbul, **2014**, 195-205 (in Turksh.)
- [5] Bazylkhan N. Drevneturkskie nadpisi s territorii Kazakhstana. *Rossiiskaia turkologija*, t.№ 2, **2014**, 95-105 (in Russ.)
- [6] Bazylkhan N. Drevneturkskie pis'mennye pamiatniki Kazakhstana (pamiatniki obnaruzhennye v 1985-2013gg.). *Əlemdik zhahandanudaq tyri ərkenieti: müzəhəldiyəqtar sabıqtastıgyz*: *khalyqar. Fylymi-praktikalıq konferentsiia materialdar zhinazy*.-Tiurkskaia tsivilizatsiya v epokhu globalizatsiya: vzaimosviaz' tysiacheletii: sbor.mat.mezhdunar. nauch.-prakt.konf. – Taraz, 16-17 mamyr, 2014zh. Taraz, 16-17 maia, **2014**, 53-62(in Russ.)
- [7] Samashev Z. *Zhetisu zhartas suretteri*. Baianzhyreke. -Astana. Θ.Kh.Martıyan atyndary Arkheologii institutyny Astana қаласында filialyny baspa toby, **2012**, 240 (in Kaz.).
- [8] Smagulov E.A. Prodolzhenie issledovanii stratigrafi drevnego Saurana . *Memlekettik «Mədeni myra» bəzərləməsini boyinsha 2008 zhyləy Arkheologialıq zərteşəler zhaily esep*. -Almaty, . Kazaq zhəne orys tilderinde,2009, 204-209 (in Kaz., Russ.)
- [9] Rogozhinskii A.E. Novye nakhodki pamiatnikov drevneturkskoi epigrafiki i monumental'nogo iskusstva na iuge i vostoke Kazakhstana. *Rol' nomadov v formirovani kul'turnogo nasldeiia Kazakhstana*. Nauchnye chtenia N.E. Masanova: *Sb.mat-lov Mezhd. Nauch. Konf.-Almaty:Print-S*, 2010. 333 (in Russ.).
- [10] Kyzlasov I.L. Prochtenie runicheskoi nadpisi urochishcha Akterek. *Rol' nomadov v formirovani kul'turnogo nasldeiia Kazakhstana*. Nauchnye chtenia N.E. Masanova: *Sb.mat-lov Mezhd. Nauch. Konf.-Almaty:Print-S*, **2010**, 345-346 (in Russ.).
- [11] Bazylkhan N., Zhelezniakov B.A., Khermani L., Zhambulatov K. Nakhodka pamiatnika drevneturkskoi pis'mennosti v gorakh Kul'zhabasy (predvaritel'noe chtenie) . *V khalykaralyq türkologiya kongresi: mədeni əkpaldastyq zhəne ərkenietter birligi» baiandamalar zhinazy*. -Tyrkistan: K,A. Iasaui atyndary khalykaralyq қazaq-türk universiteti, **2013**, 664-669 (in Russ.).
- [12] Bajiar D., Menkhtula R., Khrelsýkh S. Olon nuuryn khendiin dursgal . *Shinzlekh ukhaany akademii medee*. – Ulaanbaatar, № 2 , **2008**, 108-117 (in Mon.).
- [13] Tərbat Ts., Batsyk D., Batbaier T., Baiarkhuy N. Mongol Altaigaas ilersen khadny orshuuulgud (ur'dchilsan yr dyn). *Arkheoloogiin sudalal. Studia Archaeologica*. Tomus (VI) XXVI. Fasciculus.1-22. –Ulaanbaatar, **2008**, 274-292 (in Mon.).
- [14] Tərbat Tsagaan, Batstikh Dumbüree, Jan Bemmarn, Höllmann Thomas O., Zieme Peter - A rock tomb of the ancient Turkic period in the Zhargalant Khairkan mountains, Khovd aimag, with oldest preserved horse-head fiddle in Mongolia - A preliminary report // Current Archaeological research in Mongolia. Papres from the First International Conference on "Archaeological research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007. Edited by Jan Bemmarn, hermann Parzinger, Ernst Pohl, Damdinsüren Tseveendorzh. Vor-und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinsche Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn. Bonn Contributions to Asian Archaeology. Volume 4. **2009**, 365-383 (in Mon.).
- [15] <http://old.abai.kz/content/karzhaubai-sartkozhayly-atadombyra> (in Kaz.).
- [16] Bazylkhan N. Kone tyrik dəuiriniñ muzykalyq aspbabyndary (қобызынды) mətin: tarixhi-derektanulyq alrashky taldaу //Tyrki ərkneieti zhəne təuelsiz Kazakstan. Kazakistan Respublikasy təuelsizdiginiñ 20 zhyldyyna arnalfan khalykaralyq konferentsiia materialdary. I (A-I). Sh.Ybraevty redaktsiiasymen. - Astana, **2011**, 482 (in Kaz.).
- [17] *Talyn mor'ton daichdyn ov soel*. VII-XIV zuuny Mongolyn khadny orshuuulgyn shilmel khereglegdekhyy. Katalogi. - Ulaanbaatar, **2014**, 304 (in Mon.).
- [18] Dornod Mongol təsliin khyreend gyitsetgesen arkheologiin kheeriin sudala (2010). *MJAAF*.Vol.6, No.I (365).December, Ulaanbaatar, **2010**, 176-216 (in Mon.).
- [19] Menkhtulga R., Bolorbat Ts., Enkhter A., Buiankhishig A. *Dongoin shireen dursgalyn maltan sudalsan n'*. - Ulaanbaatar, **2014**, 32 (in Mon.).
- [20] Gantulga Zh., Erol-erdene Ch., Magail Zh., Salisis K. Khoer khavchig uulyn tyreg bichees. *Acta Historica Mongolici*.Tomus XI, Facs. 14. -Ulaanbaatar, **2009**, 110-112 (in Mon.).
- [21] Erdene M., Battulga Ts. Daltny khadny zurag, etnii bichees. *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*. Vol.7, №1(378): Ulaanbaatar, **2012**, 62-70 (in Mon.).
- [22] Osava T., Syzyki K., Lkhyndev G. Zaamaryn shoroon dovoos oldson mongen sav deerkh runi bichees.*Studia Archaeologica*.Tom.XXX, Fasc. 1-14. Ulaanbaatar, **2011**, 139-145(in Mon.).
- [23] Kubarev Gleb V. A Runic Inscription on a Silver Vessel from the Bratsk Reservoir. *STUDIEN ZUR SPRACHE, GESCHICHTE UND KULTUR DER TÜRKVÖLKER*. Herausgegeben von Pál Fodor, György Hazai, Barbara Kellner-Heinkele, Simone-Christiane Raschmann . Band 21 . Irina Newskaya / Marcel Erdal (eds.). Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altai Corpus. 2015 by Klaus Schwarz Verlag GmbH First Edition Producer: J2P Berlin Printed in Hungary, **2015**, 55-63 (in Eng.).
- [24] Alyilmaz C. Kari Cor Tegin yaziti // Teke. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi /Sayı: 2/2 Türkiye. Erzurum. **2013**, 1-61 (in Turk.).
- [25] Oshan Zh. Kary chor tegin epitafialyq eskertkish mətini zhəne oran katysty tarikh marlymattar // Otan tarikhyy. №4(64), **2013**, 50-57 (in Kaz.).

НЕКОТОРЫЕ НОВОНАЙДЕННЫЕ ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ КАЗАХСТАНА, МОНГОЛИИ, РОССИИ И КИТАЯ

Напиил Базылхан

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: тюркология, древнетюркская письменность, письменные памятники, текстология, древнетюркская археология, поминальные комплексы, находки, Казахстан, Монголия, Россия, Китай.

Аннотация. В статье рассматриваются древнетюркские письменные памятники, найденные за последнее время на территории Казахстана (местности Урджар, Ертиш, Илек, Таңбалы, Койтубек, Актерек, Кулжабасы и Котыр), в Монголии Олон нуурын хөндий, Жаргалант хайрхан, Донгойн ширээ, Хоер хавчиг уул, Даалтын хад, Заамарын шороон дов, в России, Иркутская область, в водохранилище "Братск", в Китае, в городе Сиань 1985–2013 гг. Автором представлено собственное прочтение некоторых текстов. Некоторые памятники требуют дополнительных текстологических анализов. Находки древнетюркских письменных памятников дают нам более подробные информации о социальных и других положениях тюрков. А также свидетельствуют о распространении в этих регионах и высокой грамотности населения древнетюркского периода, начиная с каганов, правителей и беков, а также простых людей, использовавшие здесь древнетюркские письменности (битика). Особый интерес у исследователей вызывает уникальный музыкальный инструмент с древнетюркскими текстами, найденными в Монголии.

Поступила 17.03.2016 г.